

Az alárendelő szintagma 1.

SZINTAGMATAN, MONDATTAN

2.

Akkor mi (nem) szintagma?

- Szintagma (szintaktikai természetű szó szerkezetek, szerves)
- **Morfológiai természetű szó szerkezetek (szerves):** csak morf. természetű (= toldalékértékű) viszonyszók + fogalomjelölő lexémák kapcsolata:
 - Segédigével (*van, marad, múlik*): *kalauz volt*
 - Segédigenévvvel: *kalauz lenni*
 - Névtóval: *Péter szerint*
 - Névtómelléknévvvel: *Péter szerinti*
 - Határozóvá tevő *mint*-tel:
 - Igekötővel: *fut el*
- Szervetlen szókapcsolatok: kötőszóval, partikulával, névelővel, tagadószóval alkotott szerkezetek

Alaptag és bővítmény

- ⦿ az alaptag és a bővítmény (korábban: determináns, a terminus problémája: a határozottá tevő nyelvi elemekre, pl. névelő használatos).
- ⦿ A bővítmény korlátozza, megszorítja az alaptag jelentését (a *kitűnő szakács*), bár olykor a bővítmény jelentése meghatározóbb (*olvasni fontos dolog*).
- ⦿ a mondat különböző szintjein helyezkednek el

Osztályozásuk

Kétféle osztályozási mód lehetséges:

1. A bővítmény szerepe szerint (= a bővítmény hogyan van alárendelve az alaptagnak):

- alanyos: *Péter ír. Ibusz szervezte, bika rugaszkodván* (az A-Á ide tartozik? az alárendeléstéória szerint igen)
- tárgyas: *fát vág, könyvet olvasni*
- határozós: *iskolába jár, szépen ír*
- jelzős: *barna asztal, Péter könyve*

Osztályozásuk

2. alaptag szófaja szerint:

Gombocz Zoltán szerint 2 típus van:

- ⊙ adnomiális (névszói alaptagú): *a víz meleg* (!!!a névszó itt állítmány!), *nagyon jó*
- ⊙ adverbális (igei alaptagú): *a nap süt*, *nagyon siet*

A mai magyar nyelv rendszere és A mai magyar nyelv egy 3. típust is említ:

- ⊙ igenévi csoporto: *fát vágni*, *iskolába menni*

Osztályozásuk

Újabb (részletezőbb) felfogások szerint az alábbi különböző típusokat különböztetjük meg:

- ⦿ igeiek: *fát vág*
- ⦿ igenéviék: *fát vágni*
- ⦿ főnéviék: *két ház*
- ⦿ melléknéviék: *nagyon jó*
- ⦿ névmásiak: *valahányadik a sorban*
- ⦿ határozószóiak: *közel a házhoz*

Mivel bővíülhet az alaptag?

Azt, hogy az adott szónak milyen bővítménye lesz,

- az adott szó jelentése,
- helyenként az alaktani felépítése,
- és ezzel összefüggésben a grammatikai tulajdonságai,
- sőt olykor a mondat szemantikai sajátosságai határozzák meg.

Jellemzően szófaji vagy mondatrészi alapon bővíülnek az alaptagok.

Példa:

ad: A, T, Hrészes – ez az ige jelentéséből fakad; *épített*: tárgyas, műveltető, ezért A, T és Hszköz

A jelöltség

A szintagma tagjait összekapcsolhatja:

A viszonyítás: az alaptagból indul ki, a bővítményen van raggal jelölve.

- alanyos: (zéró rag) a fa nő, az IBUSZ szervezte
- tárgyas: (-t rag) fát vág; (de lehet ragtalan is: szégyellem magam, mosd ki a ruhád)
- határozós: (-ba, -nak, stb. rag) moziba menve, fiúnak adni (de lehet ragtalan is: egész nap dolgozik, két hete várom)
- minőség- és mennyiségjelzős: (nincs ragja sem testes, sem zéró morféma; a viszonyítást a szórend jelöli) jó fiú, két fiú
- birtokos jelzős: (-nak, -nek ragos vagy zéró morfémás) fiúnak a könyve, a fiú könyve

A jelöltség

Az egyeztetés: ellentétes a viszonyítással, tipikusan a B irányítja és az alaptagon van jelölve.

Kivétel (?): az **esetbeli egyeztetés**, ennél a viszonyítás és egyeztetés iránya megegyezik.

Egyeztetésfajták

1. *Szám- és személybeli egyeztetés:*

- ⦿ alany + ige: *te mondtad*
- ⦿ birtokos + birtok: *a fiú könyve; a mi könyvünk*
- ⦿ szerkezeti szintű alany + igei igenévi alaptag: *IBUSZ szervezte*

Egyeztetésfajták

Határozottságbeli egyeztetés:

- tárgy + ige: *fát vág; a fát vágja*

Esetbeli egyeztetés:

- értelmező + értelmezett: *Mátyást, a királyt*
- kijelölő jelző + kijelölt: *ezt a fiút*

A bővítmények osztályozása

1. Köötött bővítmény (= vonzat)

- ⦿ kötelező, pl. *(Feri) jártas a mondattanban*

- ⦿ fakultatív, pl. *szerelmes Évába*

2. Szabad bővítmény, pl. *tegnap telefonált*

Kötött bővítmény (vonzat)

Más terminusokkal: régens, vonzat

- ⦿ A vonzat: olyan bővítmény, amely egy régens által megkívánt szintaktikai funkciót tölt be, s jelentése szervesen hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez. Olyan mozzanattal egészíti ki az alaptag jelentését, amelyet az szükségképpen megkíván.
- ⦿ **Régens: a vonzat alaptagja**, szótári tételek, amelyek meghatározott számú jelenségek és nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonság-együttes kielégítését is.
- ⦿ **Kötelező:** a struktúra sérül, ha elmarad
- ⦿ **Fakultatív:** jelentése is hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez, de elmaradhat az alaptag mellől

Kötött bővítmény (vonzat)

- ◉ Mindig vonzat: alany, kitett határozott tárgy (esetenként határozók és jelzők is lehetnek, pl. **3 kg** (*banán*), **hosszú hajú** (*fiú*), **örömben részesül**).
- ◉ A kötöttség pl. szemantikai okú is lehet: *Marinak haja volt* → Ez normális esetben természetes, ezért az információt ki kell egészíteni a megfelelő jelzővel: *Marinak **barna** haja volt*.
- ◉ H: önmagában soha nem dönthető el, hogy vonzat vagy szabad bővítmény, csak a mondatban derül ki
- ◉ szinonim vonzatok: *álmodik valakiről, valaki felől, valakivel*, ugyanabban a jelentésstruktúrában egymás helyébe léphetnek

Szabad bővítmény

A szabad bővítmény: a vonzatnak nem minősülő bővítmények

- A szabad bővítmények grammatikailag hozzátartozhatnak egy szóhoz, de az nem a régensük, tehát nem kívánja meg a jelenlétüket.
- A szabad bővítmények: jelzők, határozók.
- A szabad határozók mint szemantikai bővítmények a mondat egészére is vonatkozhatnak (**Önnel szemben** én optimista vagyok.)

Alárendelőszintagma-típusok

Az alaptag szófaja, valamint a bővítmény kötöttsége szerint:

		alaptag + bővítmény						
1. igei alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		<i>a tanuló olvas, cipőt készít</i> <i>könyvet olvas</i> <i>játszik az udvaron</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								
2. igenévi alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		<i>cipőt készítve</i> <i>könyvet olvasni</i> <i>az udvaron játszó</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								
3. főnévi alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		<i>három kiló (kenyér)</i> <i>harc valakivel</i> <i>a puszta télen</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								
4. melléknévi alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		<i>jártas (ebben) a kérdésben, barna hajú</i> <i>szerelmes valakibe, negyedik a tanulók közül</i> <i>nagyon szerelmes, túlságosan sok</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								
5. határozószói alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		– <i>távol a hazámtól</i> <i>nagyon távol, fent a dombon</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								
6. névmási alaptagú szintagma	<table><tr><td>kötött</td><td>kötelező</td></tr><tr><td></td><td>fakultatív</td></tr><tr><td>szabad</td><td></td></tr></table>	kötött	kötelező		fakultatív	szabad		– <i>valahányadik a sorban</i> <i>valami ilyen (volt)</i>
kötött	kötelező							
	fakultatív							
szabad								

Valenciaelmélet

Lucien Tesnière: a szavak mint vegyértékekkel rendelkező atomok

- egy szónak hány vonzata lehet egyidejűleg.
- a valencia, illetve a vonzatszám tekintetében a szavak különbözőek (0, 1, 2, 3, 4 valenciájú szavak):
- valenciaszótárak

Valenciaelmélet

- 0: alanytalan mondatok igéinek (villámlik, hajnalodik)
- 1: mediális és visszaható igék, valamint a cselekvő tárgyatlan és alanytalan igék egy része (kinyílik, beteljesül; valaki/valami mosakodik; sétál; ránk esteledik)
- 2: alanyi és határozói vagy tárgyi vonzattal rendelkeznek a szenvedő igék (kidoboltatik valami valaki által); érzelmet kifejező igék egy része (valaki haragszik valakire); a térbeli mozgást jelentő igék (odafut valaki valakihez), stb.
- 3: alanyi, tárgyi, határozói vonzattal rendelkeznek a dativusszal alakult tárgyas igék (valaki ad valakinek valamit); az érzékelést, állapotot vagy állapotváltozást kifejező tárgyas igék (valaki lát valamit valaminek).
- 4: a 3 valenciájú igék műveltető képzős változatai (valaki adat valakinek valamit valaki által; valaki elad valamit valakinek valamennyiért).

Csak az ige?

- ⦿ A nem igei régensek közül a főnév lehet ugyancsak 0, 1, 2, 3 valenciájú (*villámlás; Pista törekvése a jóra; a levél átadása Rezsőnek Pista által*).
- ⦿ Az állítmányi szerepű melléknevek 1, 2, 3 valenciájúak lehetnek (*valami fekete; valaki jártas valamiben; valaki hasonló valakihez valamilyen tekintetben*).

Az igei alaptagú szintagma

= igei szerkezet

- ⊙ Az ige vonzatokkal és szabad bővítményekkel is bővíülhet.
- ⊙ Kétféle B:
 - T (*könyvet olvas*)
 - és H (*a szobában olvas*)
- ⊙ **T-a csak az igéknek és igeneveknek lehet,**
- ⊙ **H-ja lehet igének, igenévnek (*gyorsan írni*), de melléknévnek (*nagyon jó*), főnévnek (*társ a munkában*), számnévnek (*kétszer kettő*), hszónak (*fenn a dombon*) is (az utóbbit lehet vitatni!).**
- ⊙ **A tárgy mindig vonzat (kivéve a H-i értékű)!**
- ⊙ **Csak alanyos igének lehet T-i vonzata (alanytalannak nem, és azok H-i vonzatot sem kapnak).**

Az igei alaptagú szintagma

- ◉ Az ige vonzatait előhívhatja az ige fogalmi jelentése vagy az ige grammatikai jelentése.
- ◉ Minél tartalmatlanabb, üresebb vagy éppen általánosabb jelentésű egy ige, annál több vonzatstruktúrája lehetséges.
- ◉ Többjelentésű igéknek több vonzatuk lehet, az egyes vonzatok egymással oppozícióban állnak: pl. *bámul vkit* ('csodál'), *vkire* ('ránéz'), *vhova* (pl. levegőbe), *vmin* ('csodálkozik').
- ◉ Vannak szinonim vonzatok, egymás helyére léphetnek: *álmodik vkiről/vkivel/vki felől*
- ◉ A vonzatok történetileg változhatnak: *örül vmin/vminek, kér vmin/vmire*, pl. *a szűkölködik vmi nélkül* váltott *vmiben-re* a *bővelkedik vmiben* analógiájára

Az igei alaptagú szintagma

- ***ALANYI BŐVÍTMÉNY***

RÉSZLETESEN L. AZ ALANY-
ÁLLÍTMÁNYNÁL (MAJD).

- csak egy lehet, kivéve ha azok
halmazottak vagy kettős A-ról van szó:
- alanytalan igék: spec. eset

Az igei alaptagú szintagma

TÁRGYI BŐVÍTMÉNY

- Tárgyatlan igénél tilos a tárgyi vonzat: **fagy vmit*, ezek mellett max. H-i értékű T állhat: *három métert megy*.
- H-i értékű T: formailag T, funkcióját tekintve H: *vár egy órát, jót nevet, egy kicsit ügyetlen* (I. időH, módH, fokH).

Átalakíthatóság!

„Abban ... többnyire megegyeznek, hogy alaptagjuk jelentéstruktúrájához általában nem tárgyi vonzatként kapcsolódnak, s ebből következően az esetek többségében nem valódi tárgyak szó megszokott nyelvtani értelmében.” (p. 418).

FORMAILAG TÁRGY, DE NEM VONZAT!!!

Az igei alaptagú szintagma

A tárgy az igeinek **szemantikai** vagy **strukturális** bővítménye:

◉ Szemantikai:

- az ún. kiható cselekvő igeinek, valamint az ezekből létrehozott műveltetőnek (*szobrot vés/véset; a haját gondozza/gondoztatja*)
- Jelentésük alapján tipikusan tárgyvonzók az állapotváltozást kifejező igék (*fehéríti a ruhát, kocsit mos*); az érzékelést, gondolati tevékenységet kifejező igék, valamint a közlésigék (*zenét hall, érzi a szeretetet, kitalálja a poént*)

◉ A tárgy **strukturális** bővítmény: nem az ige szemantikai tartalma, hanem egy grammatikai jelentéshez – a műveltetéshez – tartozó bővítménystruktúra, illetve a képzés által létrejött grammatikai jelentés kívánja meg:

- **a bennható (tárgyatlan) cselekvő igékből képzett műveltető igék mellett:** *A fiú edzésre jár* (tárgyatlan cselekvő ige) → *Edzésre járhatja a fiát* (műveltető ige).

Az igei alaptagú szintagma

HATÁROZÓI BŐVÍTMÉNY

- ⊙ Az igehez kapcsolódó **határozók kötött és szabad bővítmények** is lehetnek.
- ⊙ **Kötött kötelező B a H:** *hasonlít vkire, lakik vhol, nekimegy vminek.*
 - Ilyen H mellett a T vagy tilos, vagy kötelező. Nem vsz., hogy van: kötelező H + fakultatív T struktúra.
- ⊙ **kötött fakultatív:** *igyekszik vhova, beszélget vkivel.*
- ⊙ Egyszerre több H-i vonzata egyidejűleg egy igének akkor lehet, ha azok nem azonos módon egészítik ki az ige jelentését: nem lehetnek azonos fajtájúak, de egymástól függetlenek (lehetnek viszont azonos fajtájúak, de nem függetlenek, l. halmozott H-i B).

Az igei alaptagú szintagma

Kötött B a H ekkor:

- ⊙ ha T-gyal váltakozik: *vár vkit~vár vkire, gondol vmit~gondol vmire, lő vmit~lő vmire* stb. (NEM AZONOS A H-I ÉRTÉKÁ T-GYAL, MERT ITT H-KRÓL VAN SZÓ ALAPVETŐEN!)
- ⊙ nem váltakozik T-gyal a H, de az ige mégis irányul vmire (tehát tranzitívek, de nem tárgyak): *készül vmire, hasonlít vkire, törekszik vmire*
- ⊙ grammatikai kategória teszi vonzatossá az igét:
 - igekötő: *bemegy vhova, nekimegy vminek*
 - igefaj: *verekszik vkivel, találkozik vkivel* (kölcsonös igék)
- ⊙ Az ige a **vonzat alakját előírhatja** (*elvesz valakitől*), vagy csak a **vonzat jelentéskategóriáját** határozza meg, ilyenkor több szóalakkal is betölthetjük (*beszél valakinek/valakihez, valamit/valamiről*).

Az igei alaptagú szintagma

A határozó is lehet az igének **szemantikai** vagy **strukturális** bővítménye (dominánsan az előbbi):

- A vonzatok többségét **az ige jelentéstartalma kívánja meg**, ezek tehát **szemantikai vonzatok**:
 - A **mozgást, mozgatást kifejező igék** leggyakoribb kötött bővítménye a határozó: *indul, megy, jár*, stb.
 - A **közlést, gondolati tevékenységet** kifejezőké a -*ról/-ről* ragos aszemantikus határozó: *mesél, beszél, énekel*, stb.)
 - Az **érzelmeket kifejezők** gyakran bővülnek okhatározóval: *örül, csodálkozik, óvakodik*, stb.

Az igei alaptagú szintagma

- ◉ **Strukturális határozói bővítmény** az eszközlő határozó a szenvedő igék vonzatkeretében (*A levél felolvastatik a hírnök által.*).

Ezek az ige által leírt folyamat végzőjét, okozóját jelenítik meg.

A **szabad határozók** között a leggyakoribb az idő- és a helyhatározó, ezek ugyanis minden igehez hozzátehetők.